

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА
ИЗАЗОВИ И ИСКУШЕЊА
КРОЗ ИСТОРИЈУ
ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИЦИ:
Светозар Бошков, Борис Стојковски,
Немања Девић и Предраг М. Вајагић

БАЧКА ПАЛАНКА – НОВИ САД, 2023.

Издавачи:

Центар за историјска истраживања
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју
Српска православна Црквена општина Бачка Паланка
Институт за савремену историју Београд

За издавача:

Проф. др **Ивана Живанчевић Секеруш**
декан Филозофског факултета у Новом Саду
протонамесник **Новица Ракић**
архијерејски намесник бачкопаланачки
Проф. др **Предраг Ј. Марковић** научни саветник
директор Института за савремену историју

Уредници:

Проф. др **Светозар Бошков**, *Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет*
Проф. др **Борис Стојковски**, *Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет*
др **Немања Девих** научни сарадник, *Институт за савремену историју*
др **Предраг М. Вајагић**, научни сарадник, *Друштво насљавника историје Бачка Паланка*

Рецензенти:

др **Бојан Димитријевић** научни саветник, Институт за савремену историју; проф. др **Дејан Антић**, Филозофски факултет, Ниш, Департман за историју; др **Милан Гулић** научни саветник, Институт за савремену историју; др **Милош Ивановић** виши научни сарадник, Историјски институт, Београд; др **Александар М. Савић** доцент, Филозофски факултет, Београд, Одељење за историју; др **Радован Пилиповић**, Архив Српске Православне Цркве, Београд.

Превод резимеа на енглески: др **Јасна Капелан**; *Лектори:* **Татјана Пивнички Дринић** и протонамесник **Игор Игњатов**; *Стручна каталоизација:* **Сава Живановић**; *Компјутерска обрада и њером:* Проф. др **Светозар Бошков**; *Дизајн корица:* **Јована Дивљан Панин**; *Штампа:* Сајнос, Нови Сад; *Тираж:* 300 комада.

Информације о публикацији: Српска Православна Црква изазови и искушења кроз историју, Српска православна Црквена општина Бачка Паланка; Центар за историјска истраживања, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју; Институт за савремену историју Београд; ISBN: 978-86-918905-8-2; ISBN 978-86-6065-815-1; ISBN 978-86-7403-285-5.

Ако имате питања у вези са достављањем зборника, посетите почетну страницу издавача <http://www.ff.uns.ac.rs/biblioteka#digitalna-biblioteka>. Контакт за сва питања око објављивања, дистрибуције и ауторских права, можете добити на следећим адресама издавача: Филозофски факултет у Новом Саду, др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, телефон: +381214853860; e-mail: cii@ff.uns.ac.rs, Српска православна Црквена општина Бачка Паланка, Доситејева 1, телефон +381216045940; e-mail: arhnambralanaka@gmail.com и Институт за савремену историју, Београд, Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд, телефон: +381113398806; e-mail: office@isi.ac.rs.

НАПОМЕНА О АУТОРСКОМ ПРАВУ.

Ниједан део ове публикације не може се прештамповати, репродуковати или употребити у било ком облику без писаног одобрења издавача, као носиоца ауторског права.

САДРЖАЈ

Реч уредника		9
Проблем датације настанка дијацеза, суфрагана Драчке митрополије у X веку: примери Бара и Улциња	<i>Војислав Живковић</i>	11
Перцепције Првог и Другог васељенског сабора у старим српским летописима	<i>Борис Бадић</i>	21
Крајинска архиепископија и спровођење црквене уније у Зетском приморију у XV веку	<i>Игор Сџаменовић</i>	35
Православље код Срба у Угарској у XV и почетком XVI века	<i>Ненад Обрадовић</i>	47
Историјски ход богослужбеног језика Српске Православне Цркве	<i>Зоран Ранковић</i>	67
Барокна уметност и православни идентитет у Боки Которској у XVIII веку	<i>Марина Мајић</i>	77
Архивске узреднице о Венедикту Краљевићу	<i>Персида Лазаревић Ди Ђакомо</i>	89
Бачка епархија 1768–1896. Промене у парохијалној Мрежи у светлу статистике	<i>Исидора Точанац Радовић</i> <i>Нино Делић</i>	105
Достојевски и српско питање	<i>Игор Ићнајтов</i>	121
Свештенство Топлице и Топличког протопрезвитерата 1878–1885.	<i>Урош Шешум</i>	147
Повратак у Православље и организација црквеног живота у Сантову	<i>Борис Фајфрић</i>	173
Свештеници Никодим и Душан Новаковић – свједоци времена	<i>Бошко Бранковић</i>	189
Дабробосански митрополит Евгеније Летица у Првом свјетском рату	<i>Боривоје Милошевић</i>	201
Мој пут у Енглеску: Дневник из Енглеске проте Љубисава Д. Поповића као историјски извор – допринос у опису односа Србије и Велике Британије после Првог светског рата	<i>Ивица Чаировић</i>	215
Српска Православна Црква и покушаји сазивања Васељенског Сабора у периоду између два светска рата	<i>Саша Анђонијевић</i>	229

Српска Православна Црква у југословенској краљевини – изазови и искушења	<i>Преграј М. Вајаић</i> <i>Давид Новаков</i>	243
Манастирске војводе Високих Дечана у XX веку	<i>Немања Девеић</i> <i>Козма Ранчић</i>	261
Свештенство Српске Православне Цркве и Одељење специјалне полиције Управе града Београда 1941–1944.	<i>Раде Ристићковић</i> <i>Милутић Живковић</i>	287
Верска служба у Српској државној стражи	<i>Небојша Стамболија</i>	299
Прилози за проучавање историје Српске Православне Цркве ван граница Краљевине Југославије током Другог светског рата	<i>Рајомир Миликић</i>	313
Верски и богослужбени живот верника СПЦ у официрском логору Oflag VI C у Оснабрику у Немачкој од 1941. до 1945. године	<i>Александар Ситанојевић</i> <i>Немања Андријашевић</i>	329
Страдање Цркве и свештеника под комунистичким режимом у Србији са посебним освртом на судбину проте Саве Банковића	<i>Срђан Цвејковић</i>	349
Српска Православна Црква на подручју Бањалуке од 1961. до 1991. године	<i>Никола Ожеговић</i>	375
Криза европске цивилизације и ава Јустин Поповић	<i>Саша Марковић</i>	391
Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову и Метохији 1982. године	<i>Петар Ристићковић</i>	405
Српска Православна Црква и НАТО бомбардовање 1999. године	<i>Мирослав Радовијевић</i>	417
Светосавље као хришћански концепт јеванђелског универзализма	<i>Бранко Радовановић</i>	433
Спорт и православље: историјске тачке сусрета	<i>Никола Мијаић</i> <i>Сандра Раденовић</i>	441

Зборник радова је штампан уз финансијску помоћ
Министарства правде Републике Србије
Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама

АПЕЛ ЗА ЗАШТИТУ СРПСКОГ ЖИВЉА И ЊЕГОВИХ СВЕТИЊА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1982. ГОДИНЕ

Сажетак: Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову и Метохији, написан у априлу 1982. године, представљао је прекретницу у ангажовању Српске Православне Цркве око косовске кризе, али и у њеном односу према другим друштвеним питањима у комунистичкој Југославији. СПЦ је након Другог светског рата услед репресије комунистичког режима усвојила праксу тихог трпљења. Требало је сачувати Цркву док се друштвене околности не промене. Апел 21 свештеника и монаха СПЦ био је објава дела црквених лица млађе генерације да верују да је та промена наступила и да се Црква мора ангажовати у питању Косова али и у свим другим важним друштвеним питањима која се тичу српског народа. Документ је имао далекосежан утицај будући да је у њему прву пут стање на Косову јавно окарактерисано као „геноцид“. Рад је написан на основу необјављених и објављених архивских извора, штампе и релевантне литературе.

Кључне речи: Косово и Метохија, косовско питање, Српска Православна Црква, геноцид, Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову и Метохији

Српска Православна Црква (СПЦ) суочавала се са великим проблема током деценија борбеног атеизма, за време комунистичке Југославије. Непријатељски настројени режим, репресија коју је спроводила тајна полиција, хронични недостатак материјалних средстава, упорна антирелигијска пропаганда, рапидно опадање броја верника и стигма једног од стубова „старог режима“ натерали су представнике СПЦ да усвоје кроз историју добро научену тактику тихог трпљења. Првенствени циљ био је опстанак цркве – док се друштвене околности не промене.

Представници СПЦ су били приморани да избегавају било какав сукоб са владајућом партијом. Трудиле су се да одржавају коректне односе са државним институцијама чак и када су код функционера наилазили на нескривену антипатију и непријатељство. У ретким изјавама медијима, током проповеди и обраћања народу избегавали су да критикују комунистички режим и ситуацију у друштву. Постојало је прећутно разумевање између представника партије и Цркве да се СПЦ може бавити само духовним темама и да ће избегавати свако мешање у световно. Црквена лица која су се усудила да прекрше ова правила суочавали су се са репресијом као „народни непријатељи“.

Свештеници и монаси СПЦ били су свесни бројних проблема са којима су се грађани Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) суочавали. Епископи су добијали извештаје из парохија у којима се могло прочитати пуно тога о чему се јавно није говорило. Једна од таквих тема била је дискриминација са којом су се суочавали Срби на простору Социјалистичке Аутономне Покрајине (САП) Косово.¹

Средином шездесетих у врху Савеза комуниста је окончан фракцијски обрачун између централистичке и конфедералистичке струје.² Победа конфедералиста, предвођених Едвардом Кардељем, означила је почетак децентрализације државе. Југославија је до 1974. постала лабава федерација шест република-нација и две покрајине. Косово и Војводина су формално остале покрајине у саставу Србије, али су у пракси биле републике по свему осим по имену.

У САП Косово потпуну власт је 1966. преузела група албанских функционера, неформално познатих као *ђаковичка трупца*.³ Током фракцијског сукоба они су подржали Кардељеву струју и одиграли кључну улогу у обрачуну са неформалним лидером друге струје Александром Ранковићем. Заузврат, добили су практично апсолутну власт над покрајином. Српски кадрови су заузимали руководеће позиције у складу са националним кључем, али су се понашали опортунистички и нису имали утицај на доношење кључних одлука.

Покрајинско руководство је прокламовало политику економског уздицања покрајине и еманципације Албанаца. У пракси, економско стање се погоршавало и поред великих дотација из остатка федерације. Преко потребна еманципација Албанаца често се претварала у неспутано бујање албанског национализма. Спровођена је политика албанизације – наметања албанског идентитета читавој покрајини и насилног потискивања свих других идентитета, посебно српског. Као последица таквих друштвених околности Срби су се суочавали са бројним видовима формалне и неформалне дискриминације, што је подстицало њихово масовно исељавање. У периоду од 1961. до 1989. године из покрајине се иселило око 150.000 Срба и Црногораца.⁴

Покрајински руководиоци су у читавом периоду током седамдесетих друштвене односе у САП Косово представљали скоро као идиличне. Како је након ескалације косовске кризе 1981. закључило савезно руководство, бројни проблеми везани за међунационалне односе, раст национализма и сепаратизма, годинама су прећуткивани и скривани.⁵

Гласине о проблемима су стизале до функционера у руководствама Србије и Југославије. Високи функционер СК Словеније Јоже Смоле 1981. је изјавио за

¹ Аутономна Косовско-метохијска област (АКМО) успостављена је након рата и победе револуције, 1945. године. Територијално је до краја уобличена 1. јануара 1960. АКМО је променила име у Аутономна Покрајина (АП) Косово и Метохија 1963. када је усвојен нови Устав СФРЈ. Током реформе федерације две аутономне покрајине су уздигнуте у ранг федералних јединица. Нови статус одражавало је и ново име – Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово – усвојено 1968. године.

² Димић 2001: 371–375; Јовић 2003: 130–134; Ристановић 2020: 55–62.

³ Вукадиновић 2021: 18.

⁴ Ристановић 2019: 357–366.

⁵ *Ibid.* 134–138.

загребачки *Vjesnik* да се о исељавању Срба *одавно говорило у Београду, и не само у Београду*, али да због праксе немешања питање није јавно отворано.⁶ У извештају из 1981. о узроцима масовне миграције Срба из САП Косово наведено је да су проблеми Срба у покрајини и њихово исељавање годинама били *шабу шема*.⁷

Епископ рашко-призренски Павле⁸ изблиза је био сведок дискриминације Срба. Њихове недаће је делила и СПЦ, као најважнији симбол српског идентитета покрајине. Монаси и свештеници су били жртве вербалног а повремено и физичког насиља, верски објекти су пљачкани, црквена имовина узурпирана, гробља рушена... Епископ Павле и игуман манастира Високих Дечана Макарије⁹, редовно су писали жалбе општинским и покрајинским институцијама, тражећи помоћ. Дописи су по правилу остајали без одговора.¹⁰ Детаљне извештаје о недаћама Цркве и народа слали су и Синоду СПЦ. Захваљујући њима, патријарх српски Герман¹¹ и Синод били су добро обавештени о проблемима у покрајини и масовном исељавању Срба, али нису могли томе да се супротставе. Положај СПЦ у југословенском друштву и пракса да се Црква не меша у друштвена питања спречавали су их да о томе јавно говоре.

Патријарх је покушао да у личним разговорима на затвореним састанцима са високим руководиоцима покрене ова питања.¹² Није имао успеха. Српско руководство се током седамдесетих налазило у политичкој дефанзиви, без савезника на савезном нивоу. Најутицајнији политичари из Србије Петар Стамболић и Дража Марковић знали су за проблеме у САП Косово, али нису желели да то питање отворе пред партијским форумима. Они су 1977. покушали да током тзв. случаја „плава књига“ покрену питање нефункционалних односа републике и покрајина и врате покрајине под окриље институција републике.¹³ Иза затворених врата партијских седница политички су поражени, па су страховали да би свако ново покретање питања везаних за покрајине одмах изазвало оптужбе да се „мешају у унутрашње ствари друге федералне јединице“ и да желе да поново наметну „српску хегемонију“.

Патријарх Герман је покушао да разговара и са председником Савеза комуниста (СК) Косова Махмутом Бакалијем. Иницијатива је остала без резултата. Бакали је годинама одбијао да га прими.¹⁴ За то време епископ Павле је у покрајини оптуживан

⁶ „Мора доћи крај споразумима о праву на информирање“, *Vjesnik*, 23. мај 1981.

⁷ Архив Југославије (АЈ), Фонд Савезно извршно веће (ф130), кутија 803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971–1981. године)“ (Строго поверљиво), Материјали са 20. седнице СИБ-а, одржане 12. јула 1982.

⁸ Павле (световно име Гојко Стојчевић) био је 44. патријарх српски, од 1990. до 2009. године. Претходно, током 33 године био је епископ рашко-призренски, од 1957. до 1990. године.

⁹ Макарије (световно име Србобран Поповић) био је игуман манастира Високих Дечана од 1957. до 1977. године. Наследио га је Јустин (Тасић).

¹⁰ Шиптарски геноцид над Србима у XX веку 2008: 564–570; Задужбине Косова 1987: 820–829.

¹¹ Герман (световно име Хранислав Ђорић) био је 43. патријарх српски, од 1958. до 1990. године.

¹² Архив Србије (АС), фонд Председништво СР Србије (r274), кутија 23/II, „Односи са верским заједницама у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 81. седнице Председништва СР Србије.

¹³ Ристановић 2019: 160–180.

¹⁴ АЈ, фонд Председништво СФРЈ (ф803), к102, Материјали са 75. седнице Председништва СФРЈ, одржане 15. маја 1981, стенографске белешке (Строго поверљиво), излагање Лазара Мојсова, Цвјетина Мијатовића.

да је *достѧ екстреман, конзервативан* и склон да „нереално приказује стање односа на Косову, тврдњама да раде у отежаним условима, да се на њих врши притисак“.¹⁵

Све до демонстрација у САП Косово 1981. захваљујући цензури и аутоцензури до јавности није доспео ниједан помен било каквих проблема у покрајини, осим економских. Симптоматичан је податак да су у најчитанијем београдском недељнику *НИН* током читаве 1980. године објављена само три текста у којима се говорило о темама везаним за САП Косово. Повод за два текста су били нереди на једној фудбалској утакмици док је трећи текст био о темама из културе.

У таквим политичким и друштвеним околностима представници СПЦ су били приморани на ћутање. Дobar показатељ јавно исказаних ставова Цркве био је лист *Православље*, званичне новине српске Патријаршије.¹⁶ У листу чији је тираж почетком осамдесетих био само око 25.000 примерака (што је било у великој несразмери у односу на број верника) претежно су заступљене теме из дневног живота Цркве, теолошке теме, као и текстови везани за историју и традицију СПЦ. Аутори чланака махом су из редова нижег свештенства а повремено су се оглашавали и професори Богословија, епископи и истакнути богослови.

Током читаве 1980. године у *Православљу* није објављен ниједан текст који је указивао да се СПЦ и њени верници у САП Косово суочавају са било каквим проблемима. У позадини, проблема је и те како било. Епископ Павле је средином године упутио извештај Светом Архијерејском Синоду у коме је детаљно описао низ инцидената који су се током прве половине године догодили: два ђака богослова су нападнути и током туче са Албанцима исечени по рукама и леђима 25. јуна 1980. у Призрену. Три дана касније један младић је напао и повредио протојереја такође у Призрену. Манастири су се константно суочавали са крађом дрва, комшије Албанци су напасали стоку на манастирским имањима, учестале су и крађе.¹⁷ У извештају епископ Павле наводи да „износећи ове и сличне невоље, годинама сам молио власти да учине крај застрашивању, шовинистичким испадима и терору над нашим верницима, свештенству и монасима, што уноси забуну, немир и несигурност, те се наши верници исељавају“.¹⁸

Свети Архијерејски Синод СПЦ одлучио је да још једном покуша да званичним путем контактира покрајинске институције и затражи заштиту. Синод је 21. октобра 1980. упутио писмо Фахрију Оручију, председнику Извршног већа (ИВ) Скупштине САП Косово. У допису су доставили извештај епископа Павла, истакли да се Црква и верници већ дуже времена сусрећу са великим проблемима и затражили пријем. Одговор су добили од председника Комисије за односе са верским заједницама САП Косово Рустема Бејте, који је навео да је председник Скупштине Оручију заузет и да

¹⁵ АС, фонд Комисија ИВ СР Србије за односе са верским заједницама (ф21), к159, „Стање и актуелни проблеми у односима између државних органа и верских заједница у САП Косово“, септембар 1978. (Строго поверљиво).

¹⁶ Први број *Православља* изашао је 15. априла 1967. године. Издавач је Информативно-издавачка установа Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. Новине излазе уз благослов патријарха српског. Новине су излазиле полумесечно, 1. и 15. сваког месеца.

¹⁷ Јовић 2007: 149.

¹⁸ *Ibid.* 150–155.

не може да прими делегацију СПЦ па је предложио да их сам прими. Синод је био приморан да констатује *заузетости* председника Скупштине па су саставили нови допис у коме су поново побројани проблеми СПЦ и верника. Поштом је достављен Комисијама за односе са верским заједницама Савезног и Извршног већа Скупштине Србије. Ова епизода веома добро одсликава незавидан положај СПЦ, проблеме и фрустрације са којима су се суочавали.

Политичке околности су се промениле у пролеће 1981. године. У САП Косово су букнуле масовне демонстрације Албанаца на којима је тражено проглашење републике и тек нешто мало мање гласно уједињење Косова са Албанијом. Савезно руководство је догађаје оценило као покушај *контрареволуције* – што је била најтежа могућа квалификација у комунистичком вокабулару.¹⁹ У Платформи СКЈ за стабилизацију стања у покрајини, донесеној крајем 1981, као кривац за кризу означена је *йоїрешина йолийишка* коју је водило покрајинско руководство.²⁰

Политичку дефанзиву у којој се нашло руководство у Приштини одмах су искористили у руководству СК Србије да отворе све оне теме о којима се годинама шапутало. Испрва на партијским форумима, а потом у штампи, проговорено је о међунационалним проблемима у САП Косово, албанизацији покрајине и масовном исељавању Срба. Републичко руководство је користило ове теме као аргумент да захтева промену Устава Србије и враћање покрајина под окриље републичких институција. Практично преко ноћи, од „табу теме“ ситуација на Косову постала је нешто о чему се све слободније говорило.

У СПЦ су наступили опрезно, подучени вишедеценијским искуством под комунизмом. Током дана немира на Косову, у другој половини марта 1981, изгорео је конак Пећке патријаршије. У Цркви су били сигурни да је конак намерно запаљен, али је званична истрага утврдила да је дошло до пожара на инсталацијама. У такав закључак нико у Цркви није поверовао, али о томе није јавно говорено. Опрезан став Цркве показивало је и писање *Православља*. Практично једини помен проблема СПЦ на Косову била је насловна страна *Православља* од 15. јула 1981. на којој се налазио упечатљив наслов „Црква тражи заштиту светиња и верних на Косову“.²¹ Сам текст, међутим, био је тек кратак извештај о посети патријарха Германа председнику Савезног ИВ Веселину Ђурановићу, без икаквих детаља о разлозима због којих Црква тражи заштиту.

Свесни да политичке околности могу брзо да се промене, представници СПЦ су и даље избегавали да јавно говоре о проблемима које су црква и њени верници трпели на Косову. Интерни извештаји показују да су се ти проблеми умножавали. Епископ Павле и игуман манастира Црна Река Артемије (Радосављевић) добили су претећа писма у којима им је поручивано: „сели се гаде у своју Србију“.²² Три месеца касније епископа Павла је на аутобуској станици у Призрену напао један младић,

¹⁹ АЈ, фонд ЦК СКЈ (ф507), II/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока, осврти и чињенице“ (Строго поверљиво), Материјали са 20. седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981.

²⁰ Ристановић 2019: 235.

²¹ „Црква тражи заштиту светиња и верних на Косову“, *Православље*, бр. 344, 15. јул 1981, 1–2.

²² Јовић 2007: 163.

повукао за браду и ударио. Неколико дана касније тројица младића напали су професора Богословије протојереја Милутина Тимотијевића. Настављени су и напади на црквену имовину: разбијени су прозори на цркви у Урошевцу, поломљени надгробни споменици у селима Бресје код Косова Поља и у селу Штимље. Свети Архијерејски Синод СПЦ донео је одлуку да се извештај о нападима и претећа писма проследи Комисијама за односе са верским заједницама Савезног извршног већа и ИВ Скупштине СР Србије. Иако је било јасно да њихове представке остају без конкретних резултата, представници СПЦ и даље су наступали опрезно.

Година 1982. донела је велике промене. Косовска криза се продубљивала, као и сукоб између руководстава Србије и Косова. У СК Србије су били уверени да је промена Устава и враћање покрајина под окриље републике једино решење за кризу. Да би извршили притисак на покрајинско руководство, допустили су београдској штампи да слободно пише о проблемима у покрајини. Број текстова о исељавању Срба и дискриминацији коју су трпели растао је практично из недеље у недељу.

У јануару 1982. у ревији *Дуја* објављен је опширан текст о проблемима са којима се суочава СПЦ на Косову, кроз пример манастира Св. Тројице у Призрену. Текст је пренело *Православље*.²³ Читаоци су први пут могли да сазнају за нападе на епископа Павла и протојереја Тимотијевића, отворено је изнесена тврдња да је конак Пећке патријаршије запаљен... Као кривац за проблеме Цркве наведена је *албанска иреденција*, у складу са у том тренутку доминантним дискурсом. Локалне власти су оптужене да остају неме и допуштају да се иначе познати починиоци извуку некажњено. У једној реченици новинар је описао званични став СПЦ: „Владика Павле им каже да ћуте и трпе. Он жели да оне остану ту, да не напуштају манастир. (...) Српска православна црква ћути, и поред свега, приповеда трпљење“.

Пет месеци касније Црква је престала да ћути. У *Православљу* је 15. маја 1982. објављен *Апел за заштити српској живља и њејових свејиња на Косову*.²⁴ Због тона текста, тврдњи које су у њему изнесене и чињенице да је објављен на насловној страни званичног листа Патријаршије, Апел је био важна прекретница у јавном деловању СПЦ и у развоју косовске кризе у целини.

Текст Апела је упућен Председништву СФРЈ, Председништву СР Србије, Скупштини СР Србије и Св. Архијерејском Синоду за Св. Архијерејски Сабор, као и свим већим београдским листовима. У *Православљу* је објављен без навођења имена потписника, којих је било 21. Након објављивања Апела јавили су се бројни свештеници и монаси, из Србије, Босне и других крајева, који су желели да буду потписници Апела. Касније су имена првобитних потписника објављена, па се сазнало да су међу њима били неки од утицајних црквених лица млађе генерације. На првом месту то су били професори Богословског факултета у Београду: Атанасије (Јевтић) – који је био аутор текста, потом Амфилохије (Радовић) и Иринеј (Буловић). Међу потписницима су били и професор Богословије у Призрену Дамаскин Давидовић, игуманија манастира Девича Параскева (Драпшин), игуманија манастира Ђелија Гликерија (Јањић), игуман манастира Ораховице Пахомије (Гачић), игуман

²³ *Православље*, бр. 356, 15. јануар 1982, 8–9.

²⁴ Јевтић 1990: 407.

манастира Преображења Венијамин (Мићић), игуман манастира Покајнице Андреј (Јовичић), протерејеји Момчило Кривокапић из Котора и Љубодраг Петровић из Храма Светог Александра Невског у Београду, теолог Жарко Гавриловић...

Текст Апела има неколико важних сегмената. На самом почетку потписници су одговорили на приговоре што СПЦ „ћути“ и што позива на трпљење.

„Истина је да Црква, научена својим хиљадугодишњим искуством, зна да постоји време стрљивог ћутања и време говорења. И да је некад њено ћутање речитије од сваког говора (збивања говоре да је њено данашње ћутање баш такве природе, и да је то можда већ речит податак о њеном положају што се до данас није чинила).“

Речи указују да су потписници веровали да је ћутање било неизбежно због положаја Цркве под комунистичким режимом. Међутим, у наставку текста они су јасно изнели своје уверење да је наступило „време говорења“. Истакли су да би даље „ћутање било равно одобравању, или, још више, злочину издајства свога народа, и зато смо се одлучили на ову скромну реч упућену надлежним и свима правдољубивим људима“.

Потом је наведен разлог због којег је Апел написан: „Чини нам се да све оно што се предузима за решење проблема и Косова, није адекватно ономе што се стварно на Косову дешава, нити је адекватно озбиљности самог проблема, нити је историјски далековидо, па као такво може да има непредвиђене и трагичне последице, за све нас: Србе, Албанце и Југословене уопште“.

Уводни сегмент Апела указује да су потписници, које су махом чинили млађи богослови, старешине манастира и протојереји, веровали да је наступило време када СПЦ мора да напусти политику ћутања и јавно се ангажује на најважнијим друштвеним питањима. Апел није упућен од стране патријарха и Синода, и самим тим није био званични документ иза кога је стала читава СПЦ. Био је то глас нове, пркосне и борбене струје у Цркви, појединаца који су веровали да глас СПЦ мора да се чује, чак и по цену директног супротстављања режиму. Били су свесни да ће до реакције режима доћи и зато су већ у Апелу покушали да одговоре на оптужбе за које су знали да ће уследити. Унапред су одбацили тврдње да Апел долази од *ненадлежних* и са *ненадлежној месту*: „А што се тиче 'ненадлежности' њене и наше, и то је један од чудних неспоразума нашег времена! Црква, која је органски уткана у историјско и духовно биће овог народа, пре Косова, за време Косова и после Косова све до дана данашњег, на чије се живо ткиво најпре спусти сваки ударац намењен Српском народу (најсвежији доказ је Пећка Патријаршија) – зар се без ње и мимо ње може решавати њена судбина и судбина њеног народа?“

Овим речима потписници Апела огласили су да верују да је СПЦ надлежна и обавезна да јавно износи своје ставове о свим кључним друштвеним питањима која се тичу српског народа. Била је то објава режиму, али истовремено и бојажљивима у редовима Цркве, да потписници желе да раскину са праксом „ћутања“ и „трпљења“.

У наредним сегменту Апела, који обухвата централни и најдужи део документа, дата је скица страдања и прогона Срба са Косова и Метохије кроз историју и истакнут значај Косова за српски идентитет. Актуелно стање на Косову упоређено је са временом страдања под Турцима. Потписници су закључили да српски народ на Косову *дије до данас своју Косовску дишњу*. Најупечатљивији је одломак у којем се наводи: „Једно треба да буде јасно свима и свакоме за јуче, данас и сутра: Српски народ нема скупље речи од

речи Косово, ни драгоценије стварности, ни веће светиње, прошле, садашње, и будуће, него што је стварност и светиња Косова. За Србе, питање Косова није просто биолошко питање, или питање само 'области', 'покрајине' или 'републике'. Оно је нешто неупоредиво веће и више од тога. (...) Питање Косова је питање духовног, културног и историјског идентитета Српског народа. (...) Косово је наше памћење, наше огњиште, жижка нашег бића. А одузети једном народу памћење, значи – убити га и духовно уништити. То треба да зна свако, па и наши вековни суседи Албанци“.

Овим речима је косовско питање од политичког и безбедносног уздигнуто на вишу раван – духовну и симболичку. Неке од овде изречених синтагми до данас су остале део косовског дискурса у Србији. Најпознатија је свакако реченица да је *Косово најскупиња српска реч*. Песник Матија Бећковић је 1989. овако насловио књигу својих предавања и тако утицао да она постане трајно препознатљива и да се изнова понавља.²⁵

Из свега изреченог потписници Апела су извукли закључак: „Без икаквог претеривања може се рећи да се над Српским народом на Косову постепено врши плански смишљени геноцид. Јер, ако није тако, шта значи теза о 'етнички чистом Косову', која се, без обзира на све, непрекидним и непрестајућим исељавањем спроводи на делу?“

Ова реченица је имала далекосежан утицај. У њој је први пут јавно, у писаном документу, изнесена тврдња да су Срби на Косову жртве геноцида. Од тога тренутка, па до данас, ова тврдња је остала део српског наратива о Косову.

У време објављивања Апела реч „геноцид“ се користила само у неформалним разговорима. Јавно изрицање овакве тврдње носило је велику тежину. Неколико месеци након објављивања Апела, у јулу 1982, на једној затвореној седници Председништва СФРЈ функционер из Босне и Херцеговине, Хрват Бранко Микулић (који је био врло ненаклоњен тзв. *српској сџруји* у савезном руководству), изјавио је да стање на Косову *има елементе геноцида, хипотеза је неко да призна или не*.²⁶ Током наредних година уверење да се на Косову одвија геноцид постало је распрострањено међу Србима. Тврдња је поново јавно изнесена у тзв. Петицији 2016 Срба са Косова и Метохије, написаној 1985. године²⁷, а потом је поновљена у Апелу који је упутио Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања.²⁸ До краја деценије уверење да су Срби на Косову жртве геноцида постало је свеприсутно међу Србима у Југославији.

Данас се ова тврдња првенствено везује за српске националисте и често се узима као пример злоупотребе ситуације, преувеличавања стварних проблема и манипулације емоцијама. Аргумент за овакав став је чињеница да су на простору САП Косово током осамдесетих убијена два Србина од стране Албанаца, као и два Албанца од стране Срба. Оба убиства Срба била су резултат комшијских свађа, у којима је могуће постојала национална димензија, али тешко је тврдити да је она била пресудна. У оба случаја убице су осуђене.

²⁵ Бећковић 1989.

²⁶ АЈ, ф803 к131, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. јула 1982, излагање Бранка Микулића.

²⁷ АЈ, ф507, „Представка Булатовић Косте из Косова Поља“, Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ, Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. јануара 1986.

²⁸ Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања 2009, 69–72.

Међутим, у тумачењу тврдње да се на Косову одвија геноцид треба узети у обзир још два фактора. Први је време настанка документа и околности под којима је он написан. Апел је био резултат дуго таложених фрустрација, које су годинама биле присилно потискиване. У времену опште друштвене психозе писци Апела (на првом месту Атанасије Јевтић) у текст су излили своје емоције и дуго таложени гнев.

Други фактор који треба узети у обзир је знатно комплекснији и захтева засебно истраживање. У Југославији, и на комунистичком истоку уопште, још од времена након Другог светског рата било је присутно уверење да дефиниција геноцида треба да обухвата и „културни геноцид“. Југославија је 1950. ратификовала Конвенцију УН о геноциду (из 1948) и наредне године увела појам геноцида у кривични законик. У члану 124 закона је стајало да геноцид, између осталог, представља и акт „присилног расељавања становништва“, чега није било у члану 2 Конвенције УН.²⁹

У периоду до пред крај шездесетих, Други светски рат је у Југославији првенствено посматран кроз његову класну и револуционарну димензију, док је тема геноцида била скрајнута. Масовни злочини над цивилима „откивају“ се крајем шездесетих, када почиње и активност Владимира Дедијера у Раселовом суду. Овај својеврсни „суд савести“ угледних светских интелектуалца у свом раду је усвојио знатно ширу дефиницију геноцида од оне у декларацији УН. Ову, ширу дефиницију Дедијер „доноси“ и у Југославију у *Историји Југославије* из 1972³⁰, чији је био коаутор.

Када је почетком осамдесетих отворено проговорено о стању у САП Косово, објављени су подаци о масовном исељавању Срба, њиховој дискриминацији и албанизацији покрајине. Званични закључак југословенског руководства је био да је циљ албанског сепаратистичког покрета да створи „етнички чисто Косово“. Многи у Југославији били су уверени да овакво стање има елементе геноцида, у складу са његовом проширеном дефиницијом, будући да се одвијало „присилно расељавање становништва“. Поред тога, појединци су желели да користећи реч геноцид укажу на озбиљност стања. Коначно, коришћење овог термина у великој мери је било и одраз узаврелих емоција и „дискурса гнева“ који је средином осамдесетих у СФРЈ завладао.

Постојао је још један разлог због чега су потписници Апела сматрали да се у САП Косово одвија геноцид. На крају документа они су се дотакли и питања кривице за кризу. Њихови ставови су речито били сажети у реченици:

„Није овде у питању цео Албански народ на Косову, али је ипак питање у томе како 'шачице непријатеља' протераше и иселише сто хиљада људи за само десетак година? (...) Није непознато ни нама ни вама, ни нашој широј јавности, да је присилно исељавање нашег живља са Косова понекад било помагано и од званичних органа на Косову, свеједно којих, да би се на српска, насилно уташена, често и крвљу заливена огњишта населили 'емигранти' из Албаније“.

Потписници Апела су поручили: „На крају свега, Бог нам је сведок и савест наша, а наш народ нам је и сведок и судија: ми Албанцима никакво зло не желимо, него само желимо да наш народ и наше светиње на Косову очувамо, ради себе и ради њих“.

Као кривци за стање на Косову означени су Албанци сепаратисти али и

²⁹ Bougarel 2011: 10.

³⁰ Istorija Jugoslavije 1972.

покрајинске институције које су учествовале у албанизацији покрајине и утицале на исељавање Срба, било кроз доношење мера које су доприносиле њиховој дискриминацији, било кроз своје нечињење. На тај начин пружен је аргумент за тврдњу о геноциду – будући да је по мишљењу потписника Апела исељавање Срба било организовано од стране покрајински власт и самим тим присилно.

На крају документа упозорени су актуелни функционери у покрајини, републици и федерацији да се престане са губљењем времена на *дискусијама и седницама и комисијама, на рејоршаже и йолемике у шйшамйи и на йтелевизији*, већ да се предузму конкретне мере као би се спречили даље страдање и егзодус Срба. Такође, затражено је да се пружи одговор на питање ко је одговоран за стање на Косову. „Усуђујемо се, уз то, да скренемо пажњу надлежним органима власти да јавно и одговорно изнесу стварне разлоге, и савесно их преиспитају, због којих се Српски народ на Косову и Метохији осетио тако незаштићен и препуштен сам себи и непријатељској самовољи. Све то у искреној жељи да се пронађу трезвени и праведни путеви разрешења и разума, ради скидања срамоте и нормалног живљења свих нас у нашој заједничкој кући.“

Објављивање Апела није прошло без одјека. Део медија је документ дочекао са осудама и нападима. Предњачили су загребачки *Данас* и *Вјесник*. У београдским медијима Апел је нападут у *Полиџици* 15. јуна, и посебно у *НИН*-у 23. јуна. Документ је критикован као *ојасан корак* и *изазов национализма*, међутим, реакција је била блажа него што се могло очекивати. Разлог за то је што су се многи новинари па и партијски функционери интимно слагали са већином навода из документа. Уредник *Православља* у време објављивања Апела, Радомир Ракић, изјавио је да су му новинари из београдских редакција честитали на одлуци да документ објави.³¹

Критичарима Апела одговорио је Атанасије Јевтић.³² Текст је написао у данима након убиства Србина Данила Милинчића у селу Самодрежи, код Вучитрна, од стране комшије Албанца. Тензије у друштву су биле узавреле. О стању сведочи податак да су радници широм Србије обустављали производњу у предузећима и тражили да им се обрате партијски функционери и говоре о стању на Косову.³³ Очигледно под утицајем догађаја Јевтић је писао без имало аутоцензуре. Подсетио је на пароле сепаратиста: „Данас један, сутра седам, прекосутра сви ко један“ и „Од Призрена па до Рашке побићемо српске вашке“. Одговарајући на критике из Загреба, истакао је: „Неће нас уплашити различита етикетирања (називани смо ‘националистима’, ‘великосрпским шовинистима’, ‘милитантнима’, ‘агресивнима’, ‘политизованима’ итд.) нити оптужба да се ‘бавимо политиком’ – која је на тај начин својеврсни монопол новинара – јер бранећи живот и част своје браће, своју и њихову живу Цркву, то није политика, него животна нужда“.

Атанасије Јевтић је остао доследан својим речима. Од лета 1983. у *Православљу* је започело објављивање његових путничких записа „Од Косова до Јадовна“, који су у

³¹ Ристановић 2013: 212.

³² „Са Косова и око Косова“, *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 3.

³³ АС, г274 к2/ПЗ, Материјали са седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије, одржане 17. јуна 1982, стенографске белешке, уводно излагање Вељка Марковића (Строго поверљиво).

наредним годинама постали својеврсни дневник и попис недаћа Срба у САП Косово. Истовремено, након објављивања Апела представници СПЦ су почели да отвореније иступају поводом питања Косово али и да говоре о другим друштвеним темама. Покренута су питања која су деценијама сматрана за „табу тему“, о чему симболички сведочи податак да је СПЦ 1984. коначно добила дозволу да настави са градњом Храма Светог Саве на Врачару у Београду.

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ)

Фонд Савезно извршно веће – ф130

Фонд ЦК СКЈ – ф507

Фонд Председништво СФРЈ – ф803

Архив Србије (АС)

Фонд Председништво СР Србије г274

Фонд Комисија ИВ СР Србије за односе са верским заједницама – ф21

Објављени извори:

Јевтић, А. *Сјрадања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Приштина: Јединство, 1990.

Јовић, С. *Ејничко чишћење и културни јеноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о сјрадању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Београд: Информативно-издавачка установа Српске Православне Цркве, 2007.

Задужбине Косова: сјоменици и знамења српског народа, ур. А. Јевтић, Призрен: Епархија рашко-призренска; Београд: Богословски факултет, 1987.

Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи, Београд: Службени гласник, 2009.

Шийтарски јеноцид над Србима у 20. веку: документи Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, Грачаница: Епархија рашко-призренска, 2008.

Литература:

Бећковић, М. *Косово – најскујља српска реч*, Ваљево: Глас Цркве, 1989.

Вукадиновић, И. *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2021.

Димић, Љ. *Историја српске државности. Књ. 3. Србија у Југославији*, Нови Сад: Беседа, САНУ огранак Нови Сад, Друштво историчара Јужнобанатског и сремског округа, 2001.

Ристановић, П. „Листови Српске православне цркве и ’Косовско питање’ 1980–1982“, *Баштина*, 35, 2013, 205–228.

_____. *Илузија моћи. Српски кријички интелектуалци и комунистички режим*, Београд: ИП Принцип, Фондација Александар Невски, 2020.

_____. *Косовско питање 1974–1989*, Београд: Информатика; Нови Сад: Прометј, 2019.

Bougarel, X. „Od krivičnog zakona do memoranduma Upotrebe pojma ’genocid’ u komunističkoj Jugoslaviji“, *Političke perspective*, 2, 2011, 7–4.

Војић, И., Ћирковић, С., Екмећ, М., Дедјер, Д. *Историја Југославије*, Београд: Просвета, 1972.

Јовић, Д. *Југославија – држава које је одумрла. Успон и пад Четврте Југославије (1974.–1990.)*, Загреб, Београд: Прометј, Самиздат В92, 2003.

Штампа:
Vjesnik, Zagreb
Православље, Београд

PETAR RISTANOVIĆ

Institute for Serbian Culture Prishtina, Leposavic

**AN APPEAL FOR THE PROTECTION OF SERBIAN PEOPLE
AND THEIR SANCTUARIES IN KOSOVO AND METOHİJA IN 1982**

Summary

In April 1982, 21 Serbian Orthodox Church (SOC) priests and monks issued an appeal to the Presidency of the SFRY, the Presidency of the SR of Serbia, the Assembly of the SR of Serbia, and the St. Synod of Bishops of the SOC. They asked for the safety of the Serbian population and religious buildings in the province of Kosovo. Signatories chose to speak out against the long-held view of the SOC that it should only engage in spiritual matters publicly. They compared the Kosovo crisis to the Battle of Kosovo (1389) and the Serbs' current living conditions to the darkest days of servitude under the Turks. The conclusion was that the Serbs were the victims of 'genocide'. The appeal had a double impact: it marked the beginning of the public engagement of the SOC regarding the Kosovo crisis. It was also the first public document to use the word 'genocide' to describe the circumstances within the province.

Keywords: Kosovo and Metohija, Kosovo issue, Serbian Orthodox Church, genocide, Appeal for the protection of Serbian people and their sanctuaries in Kosovo and Metohija.

СIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад
271.222(497.11)

**НАУЧНИ скуп "Српска Православна Црква: изазови и искушења кроз историју"
(3 ; 2022 ; Бачка Паланка)**

зборник радова / III Научни скуп "Српска Православна Црква: изазови и искушења кроз историју", 22-23. октобар 2022. Бачка Паланка ; уредници Светозар Бошков ... [и др]. - Нови Сад : Филозофски факултет; Бачка Паланка : Српска православна Црквена општина ; Београд : Институт за савремену историју, 2023 (Нови Сад : Сајнос). - 452 стр. ; 25 cm

Тираж 300.

Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-86-918905-8-2 (СПЦО)

ISBN 978-86-6065-815-1 (ФФ)

ISBN 978-86-7403-285-5 (ИЗСИ)

1. Бошков, Светозар, 1973- [уредник]
 2. Стојковски, Борис [уредник]
 3. Девећ, Немања, 1989- [уредник]
 4. Вајагић, Предраг М. 1975- [уредник]
- а) Српска православна црква

COBISS.SR-ID 132261385
